

Bilten

Škole političkih studija

Kultura, običaji i jezik nacionalnih zajednica u Crnoj Gori

Podgorica, decembar 2020.

Škola političkih studija, Crna Gora
decembar 2020. godine

Urednica

Jelena Ristović

Autori

Ismet Kallaba

Edin Smailović

Vukan Ražnatović

Marija Saulačić i Martina Saulačić Lompar

Sabrija Vulić

Elvis Beriša

Милорад Дурумовић

Korektura

Jelena Ristović

Prelom i dizajn

Zoran Zola Vujačić

Stavovi izneseni u ovom izvještaju ne moraju nužno odražavati mišljenje Ambasade Kraljevine Norveške, Balkanskog fonda za demokratiju Njemačkog Maršalovog fonda Sjedinjenih Američkih Država ili njihovih partnera. Izrazi koji se u ovom izvještaju koriste za fizička lica u muškom rodu podrazumijevaju izraze u ženskom rodu.

*“This project is financially supported by The Royal Norwegian Embassy in Belgrade
<https://www.norway.no/en/serbia/> ”*

*“Realizaciju projekta finansijski je podržala ambasada Kraljevine Norveške u Beogradu
<https://www.norway.no/en/serbia/> ”*

SADRŽAJ

<i>Uvod</i>	4
<i>Ismet Kallaba</i>	5
<i>Edin Smailović</i>	9
<i>Vukan Ražnatović</i>	12
<i>Prof. pov. Marija Saulačić i prof. italijanskog i engleskog jezika Martina Saulačić Lompar</i>	16
<i>Sabrija Vulić</i>	21
<i>Elvis Beriša</i>	25
<i>Mr Милорад Дурутовић</i>	29

Uvod

Drage čitateljke i čitatelji,

Pred vama je novo izdanje Biltena Škole političkih studija pod nazivom “Kulture, običaji i jezici nacionalnih zajednica u Crnoj Gori”.

Ovo izdanje osmišljeno je kao konkretni prilog strateškim ciljevima državne politike na polju zaštite manjinskih prava, s ciljem da predstave kulture i tradicije manjinskih naroda i drugih manjinskih zajednica u Crnoj Gori. Smatramo da aktivnosti poput ovih mogu značajno doprinijeti međusobnom upoznavanju i prihvatanju različitosti, što je sve neophodni preduslov društvenoj koheziji i građanskom društvu bez diskriminacije i nacionalnih distanci.

Naime, sve državne strategije i zakoni, obuke i kampanje, koje organizuju državni organi i nevladine organizacije – dobijaju puni smisao uz ovakve tekstove, u kojima novinari, akademici, kulturni poslenici i građanski aktivisti pojašnjavaju kulturna nasljeđa svojih nacionalnih zajednica, istovremeno navodeći i razloge za zabrinutost po pitanju njihovih očuvanja.

Na taj način, želimo da stimulišemo javni dijalog o ovim temama, kroz konkretne primjere navedene u tekstovima, nadajući se da će sva-ka čitateljka i čitatelj, na kraju povećati svoje razumijevanje drugih kultura u Crnoj Gori. Kao i da će poželjeti da nauči još više i da te razlike prihvati kao najvrijedniji dio našeg društva.

Jelena Ristović,
koordinatorka Škole političkih studija

Piše: ISMET KALLABA

Borba za opstanak

Jezik, kultura i običaji su među glavnim elementima nacionalnog identiteta jednog naroda, usko povezani jedni s drugima. Oni su oblikovani tokom vjekova i prenosili su se s koljena na koljeno kao nacionalno blago. Očuvanje ovog bogatstva važno je za kontinuitet i budućnost svakog naroda.

Živeći odvojeno od matične države, nacionalni identitet nacionalnih manjina je ugrožen. Iz tog razloga, u zemljama sa razvijenom demokratijom država preduzima mjere u cilju zaštite identiteta manjina. Ipak, u zemljama sa nekonsolidovanom demokratijom, kao što je Crna Gora, manjinska prava mjere se brojkama, tj. procentualnom zastupljenošću manjina u ukupnom stanovništvu zemlje.

Crna Gora je multinacionalna, višejezična, multikulturalna i multikonfesionalna država, u kojoj zvanično nema većinskog naroda i u kojoj žive različite manjine. Albanci su posebna nacionalna manjina jer se značajno razlikuju od ostalih naroda. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine, u Crnoj Gori živi 4,91 odsto Albanaca. Procenat Albanaca u ukupnom stanovništvu Crne Gore smanjivao se od jednog popisa do drugog što govori o fenomenu njihove tihe asimilacije. Albanci u Crnoj Gori žive u oblastima koje se graniče sa Albanijom i Kosovom. Oni danas žive u šest opština, od kojih u samo dvije čine većinu (Ulcinj i Tuzi), dok su u ostalim opštinama manjina (Bar, Gusinje, Plav i Rožaje). Albanci u Crnoj Gori danas vode dvostruki život – oni su dio države Crne Gore, ali istovremeno pokušavaju da ponovo uspostave i održe veze sa matičnom državom, nekad zabranjene zbog istorijskih i političkih okolnosti.

Ugrožavanje albanskog jezika

Kao indoevropski jezik, albanski jezik je najvažniji spomenik albanskog naroda i smatra se jednim od najstarijih jezika ne samo u regionu. Upotreba albanskog jezika u Crnoj Gori ima značajnih problema koji su vezani sa njenim pravnim tretmanom, ali i sa upotrebom od strane njenih govornika. Kao posljedica, albanski jezik ima ograničenu upotrebu i ugrožen je jezik.

U pravnom smislu, albanski jezik nema isti status kao službeni jezik i drugi jezici koji se koriste u Crnoj Gori. Prema Zakonu o manjinskim pravima i slobodama, albanski jezik je u službenoj upotrebi u jedinicama lokalne samouprave gdje Albanci čine većinu ili čine više od pet procenata stanovništva te opštine. Ali u praksi, uz neke izuzetke, albanski jezik nema institucionalnu upotrebu. Zvanična upotreba albanskog jezika ne podrazumijeva samo pisanje imena i prezimena, natpisa itd. na albanskom jeziku, nego i komunikaciju putem dopisa, vođenje pravnih i upravnih postupaka itd. Dobar dio krivice snose sami Albanci, jer s obzirom da ne govore dobro standardni albanski jezik, posebno u pismenom obliku, naročito oni koji nijesu školovani na maternjem jeziku, lako promijene svoj jezički kod upotrebljavajući službeni jezik. Ap-

surdno je da sami Albanci, na primjer u opštini Ulcinj gdje čine većinsko stanovništvo, međusobno zvanično komuniciraju ne na svom maternjem jeziku, već na službenom jeziku. Obrazovanje je glavna oblast institucionalne upotrebe albanskog jezika u Crnoj Gori. Albanski učenici imaju mogućnost da pohađaju osnovno i srednje obrazovanje na svom maternjem jeziku, dok na nivou visokog obrazovanja postoji samo Studijski program za obrazovanje učitelja na albanskom jeziku. Stoga oni koji žele da studiraju na svom maternjem jeziku primorani su da studiraju van Crne Gore. Ali kod jednog broja Albanaca postoji tendencija školovanja na službenom jeziku zbog prepreka koje postoje prilikom zaposlenja, ako su završili osnovno i srednje obrazovanje kao i studije na albanskom jeziku. Ovo je jedan od glavnih faktora zbog čega se neki mladi Albanci orijentišu na obrazovanje na službenom crnogorskom jeziku.

Konkretni pokazatelji na terenu pokazuju da albanski jezik ima ograničenu upotrebu u urbanim sredinama, posebno u onim sredinama u kojima Albanci ne čine većinu (Bar, Gusinje, Plav i Rožaje), dok slobodan prostor pronalazi u ruralnim sredinama, ali i ovdje ima ograničen opseg. Takav fenomen, albanolozi opisuju kao ruralizaciju albanskog jezika. Kao rezultat svega ovoga, imamo smanjenje broja korisnika albanskog jezika u Crnoj Gori.

Država je do danas pokazala nedostatak institucionalne brige o albanskom jeziku. Ne postoji jezička politika i institucija koja se bavi albanskim jezikom i njegovom zaštitom. U takvim okolnostima stvarne ugroženosti albanskog jezika, neophodno je da država preduzme podsticajne mjere i stvori mehanizme zaštite kako bi povećala nivo upotrebe albanskog jezika, u govoru i pisanju, u privatnom i javnom životu. Takva obaveza takođe proizilazi iz Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima. To se odnosi ne samo na Crnu Goru, već i na Albaniju i Kosovo, koje moraju obezbijediti veću podršku.

Albanska kultura, marginalizovana i anatemisana

Albanska kultura u Crnoj Gori sastavni je dio albanske kulture uopšte, ali je istovremeno dio i obogaćuje kulturni pejzaž Crne Gore.

U nedostatku kulturne politike i odgovarajuće institucionalne organizacije, albanska kultura u Crnoj Gori se razvija stihički. U Crnoj Gori ne postoje ustanove kulture koje se bave posebno albanskom kulturom, dok kulturne institucije na lokalnom nivou, koje su nosioci kulturnih aktivnosti u opštinama u kojima žive Albanci, ne funkcionišu kako treba ili pate od finansijskih problema. Važan doprinos u ovom pravcu, tokom perioda pluralizma, dali su posebno pojedinci i razna udruženja koja se bave albanskom kulturom i umjetnošću, ali njihova aktivnost je povezana sa finansijskom podrškom za njihove projekte. Crna Gora je uspostavila nekoliko institucija koje podržavaju kulturu manjina, uključujući i albansku kulturu, kao što su Centar za kulturu manjina (CEKUM) i Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava, ali ovo nije dovoljno. Albanska kultura, kao kultura manjinskog naroda, suočava se sa problemom preživljavanja, pa joj je potrebna veća finansijska podrška državnih i opštinskih institucija, što se trenutno ne dešava. Poznato je da kultura, uz neke izuzetke, nije profitabilna aktivnost. Zbog je toga treba subvencionisati, jer je ona duhovna hrana i životna inspiracija za publiku, a njeni tvorci su najbolji i najdostojniji predstavnici svog naroda.

Postojanje različitih kultura veliko je bogatstvo za Crnu Goru. Ali u stvarnosti albanska kultura nema jednak tretman. Na nju se gleda kao na inferiornu kulturu u odnosu na dominantnu kulturu većine i ona je marginalizovana i anatemisana. Kao posljedica takvog stava možemo čak govoriti o getoizaciji albanske kulture. Jezičke prepreke albanske kulture su razumljive, ali postoje mnogi oblici kulture gdje jezičke barijere ne predstavljaju problem, posebno u današnjem dobu tehnološkog razvoja. Za ovu situaciju krive su obje strane: državne i druge kulturne institucije, koje nijesu razvile politiku otvaranja i zbližavanja prema albanskoj kulturi, ali s druge strane i sami nosioci albanske kulture koji moraju učiniti više napora da se albanska kultura integriše u kulturu koja se stvara u Crnoj Gori.

Donedavno je u Crnoj Gori postojalo pogrešno shvatanje i percepcija o albanskoj kulturi, predstavljajući je kroz djelovanje narodnih grupa i kulturno-umjetničkih udruženja. Ne poričući njihovu ulogu i značaj, posebno u očuvanju i njegovanju stare pjesme i folkloru, albanska kultura u Crnoj Gori poznata je po raznolikosti stvaralaštva u raznim oblastima, poput umjetnosti, književnosti, filma, pozorišta, klasične muzike itd. Dovoljno je spomenuti imena Esada Mekulija, slikara Đeloša Đokaja i Đerđ Noc Martinija, književnika Redžepa Ćosje, Hajra Ulćinakua, Mehmeta Kraje i Basri Ćaprićija, reditelja Huseina - Bata Dukaja i mnogih drugih, od kojih su neki razvili svoju aktivnost van Crne Gore upravo zbog nedostatka stvaralačkog prostora u Crnoj Gori. Takođe treba priznati da postoje neke kulturne aktivnosti sa tradicijom, poput Festivala „Ljetnja scena“, književne manifestacije „Pjesnička kalimera“, Sajma knjiga u Ulcinju, koje su prepoznate ne samo kulturnoj javnosti u Crnoj Gori, nego i šire.

Običaji koji polako odumiru

Budući da su živjeli zajedno ili u susjedstvu, mnogi običaji i tradicije Albanaca slični su običajima crnogorskog naroda i drugih naroda koji žive u Crnoj Gori. Oni su nasljeđivani iz generacije u generaciju i fanatično sačuvani gotovo do današnjih dana. Besa ili data riječ se smatra jednom od jedinstvenih običaja Albanaca, koja se ne srijeće kod drugih naroda. Albanci su takođe poznati po gostoprinstvu. Ali danas, pod efektima globalizacije, tehnološkog razvoja i promjene načina života, mnogi od ovih običaja su na putu izumiranja, ostajući samo kao relikti prošlosti. Neki od ovih običaja danas su se zadržali kod svadbenih veselja, sahrana, rođenja itd. Razumljivo je da u vremenu u kojem živimo, kada je život postao sve individualniji, rađaju se novi običaji koji zamjenjuju stare. Ali običaji se moraju čuvati, jer su važan dio duhovne i materijalne baštine Albanaca.

Uloga i doprinos raznih kulturno-umjetničkih udruženja veoma je važan za očuvanje tradicije i ovih vrijednosti stvorenih tokom decenija i vjekova. U tu svrhu se organizuju neke kulturne manifestacije. Pored javnih muzeja, imamo dobre primjere privatnih etnografskih muzeja, poput onih u selo Lekaj u Malesiji, Vusanje u Gusinju i Draginje u Ulcinju, gdje mlađe generacije imaju priliku da se upoznaju sa prošlošću i običajima svojih predaka. Ali ove privatne inicijative, koliko god bile važne za očuvanje kulturnog nasljeđa, nemaju institucionalnu podršku vlade i opština u kojima postoje.

U zaključku treba reći da status i položaj albanskog jezika i kulture u Crnoj Gori nijesu povoljni. Jezik, kultura i običaji Albanaca odražavaju ukupan položaj albanskog naroda u Crnoj Gori.

Država mora čuvati i njegovati osobine albanskog jezika i kulture. Tačno je da je Crna Gora osnovala nekoliko institucija koje podržavaju i finansiraju projekte koji se odnose na jezik, kulturu, tradiciju i običaje manjina, znači i Albanaca, ali to nije dovoljno.

Ipak, postoji pogrešan pristup i samih Albanaca u pogledu jezika, kulture i običaja, koji se smatraju manje važnim u odnosu na neke druge sfere života, kao što su politika i ekonomija, dok su oni glavni elementi njihovog nacionalnog identiteta i opstanka na ovim prostorima. Ako se o takvim problemima ne razgovara otvoreno, sutra može biti prekasno, jer se proces tihe asimilacije Albanaca nesmanjeno nastavlja.

Korišćeni izvori:

- ◆ Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima.
- ◆ Haxhi Shabani, Rrezikimi i gjuhës shqipe (Për dygjuhësinë te shqiptarët e Ulqinit), Toena, Tiranë, 2007.
- ◆ Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. godine, Uprava za statistiku Crne Gore, Podgorica, 2011.
- ◆ Zakon o manjinskim pravima i slobodama

Piše: EDIN SMAILOVIĆ

Različitost i posebnost dio jedinственog mozaika

Crna Gora je država, ali po veličini i broju stanovnika objektivno je mikroregija. Na malom prostoru egzistira relativno veliki broj različitih etničkih i vjerskih grupa. Pripadam onoj kategoriji ljudi koja smatra da je ovo šarenilo naša velika blagodet i da će to budućnost samo potvrditi.

Suživot je riječ koju ne volim. Prije bih rekao zajednički život jer mi zapravo zajednički i živimo, pa mi ovaj prefiks nekako izgleda rogobatno i neprirodno. Bošnjaci u Crnoj Gori dijele svoj životni prostor zajedno sa Crnogorcima, Srbima, Hrvatima, Albancima, Romima. Kada je riječ o kulturi, običajima i jeziku, temama koje tretira ovaj zbornik, to je nešto o čemu se može pisati opširno, ali sam za ovu priliku odabrao da ove teme obradim iz jedne sasvim lične perspektive.

Naime, živim u Bijelom Polju, tu sam proveo najveći dio dosadašnjeg života. Određeni dio života proveo sam van granica Crne Gore, što mi je, vjerujem, pored obrazovanja i posla kojim se bavim, omogućilo bolji uvid u našu stvarnost kada je suživot u pitanju.

Nažalost, pitanja kao što je na primjer jezik, uglavnom su predmet političke upotrebe ili bolje reći zloupotrebe i često se poteže u izbornim kampanjama i raznim političkim kalkulacijama.

U mom neposrednom komšiluku žive Crnogorci, Srbi i Romi. Od djetinjstva znam šta su Božić i Vaskrs. Znam i za Đurđevdan, kada bi najveseliji bili naše komšije Romi. Živimo u vremenu kada su sva tri pojma i kultura i običaji i jezik, predmet politizacije i manipulacije. U posljednje vrijeme, nažalost, i predmet određenih projekata sa sumnjivim profesionalnim standardima.

Da bih čitaoca bolje uputio u situaciju na ova tri polja, podijelio sam ih po segmentima.

Kultura

Bošnjački narod u Crnoj Gori izgradio je svoj osoben nacionalni identitet, čiji je jedan od temelja svakako i kultura. Ali, kultura po difoltu, ne može i ne smije biti tretirana kao hermetički zatvorena cjelina u nacionalnom ili državnom ili bilo kom drugom smislu. Kultura je duhovno bogaćenje, pa je njeno širenje na uslovno kazano druge, nužnost, ali i ljepota zajedničkog života. Tako su ilahije, kaside i sevdalinke nešto što se na ovom prostoru vezuje za Bošnjake, ali u njihovom izvođenju uživaju i ostali. Takođe, nesporno je da je Čamil Sijarić jedan od najvećih književnika u Bošnjaka, ali je on nesporno i jedan od najvećih pisaca Crne Gore. Ista je stvar i kada je u pitanju kulturna baština Bošnjaka u Crnoj Gori. Džamija u Pljevljima, najpoznatija u Crnoj Gori, dio je kulturne baštine, odnosno kulture Bošnjaka u Crnoj Gori, ali je takođe i dio kulturne baštine Crne Gore. Ne vjerujem da postoji iko ko razglednicu iz Pljevalja može zamisliti bez ove ljepotice. Dakle, kada je kultura u pitanju, jako je bitna vizura iz koje se na određenu kulturu gleda. A za to je mnogo bitno ono što je u obrazovnom programu, ali i ono što se dešava u obra-

zovnom procesu. Jako je važno da shvatimo da je ono što pripada uslovno kazano drugima zapravo i naše, jer je prostor jedinstven i samo ga ludaci mogu na bilo koji način dijeliti. Dakle, kultura Bošnjaka u Crnoj Gori dio je kulture države Crne Gore. Takođe, kultura Bošnjaka Crne Gore sa svojim osobenostima je dio kulture Bošnjaka kao naroda. Crna Gora sa ovakvim shvatanjem kulture i kulturnih identiteta može samo biti na dobitku. Ali dok ovo shvatanje postane dominantno trebaće puno rada na polju kulture i obrazovanja. Vjerujem da je ovakav pogled na kulturu način za prevazilaženje etničkih i vjerskih zidova u cijeloj regiji, ne samo u Crnoj Gori.

Običaji

Bošnjaci Crne Gore su se formirali kao specifična etnička grupa sticajem istorijskih okolnosti. Islam je jedna od neodvojivih identiteskih obilježja Bošnjaka, ali je u svakodnevni život stanovništva utkano i puno običaja naslijeđenih iz predislamskog perioda, ali i običaja primljenih od drugih etničkih grupa sa kojima vjekovima dijelimo isti prostor. Takođe, ne treba zanemariti činjenicu ni da su Osmanlije takođe u islam koji su donijeli na ove prostore, utkali i puno svojih turskih predislamskih običaja.

Ja sam se ovdje zbog prostora ograničio na one običaje koji su u raznim oblicima i pod raznim imenima ostali zajednički Bošnjacima i ostalim etničkim grupama sa kojima dijele ovaj prostor. Jedan karakterističan primjer je proslava Aliđuna, početkom avgusta. Kod pravoslavnih hrišćana pandan ovom danu je Ilindan, a zapravo i jedni i drugi slave dan slovenskog paganskog boga Peruna, kojeg je tokom hristijanizacije zamijenio svetac Ilija Gromovnik. Takođe, postoji još niz običaja zajedničkih za sve etničke grupe koje egzistiraju na ovom prostoru.

Tu su i običaji da se za određene dane ne upražnjavaju nikakve radne aktivnosti, što je opet vezano za predislamsku i predhrišćansku tradiciju ovih prostora. Posebno je na ovim prostorima interesantan običaj obilježavanja Đurđevdana. Ovaj dan proslavljaju bukvalno sve etničke grupe u Crnoj Gori (Srbi, Crnogorci, Romi, Hrvati itd..). Katolici u Crnoj Gori zbog gregorijanskog kalendara ovaj dan obilježavaju 23. aprila, a ostali 6. maja. Istina je da se ne radi ni o kakvom prazniku vezanom za hrišćansku i islamsku tradiciju, već se radi o danu koji je obilježavan u davna vremena, a vezan je za buđenje prirode, odnosno početak novog ciklusa života na Zemlji.

Jezik

Jezik Bošnjaka Crne Gore je bosanski. Salih ef. Gašević tako kaže: „Moliše me kolašinski prviš de ti nama mevlud bosanski napiši“. Ja govorim bosanski, ali odlično razumijem srpski, crnogorski i hrvatski. Ne treba mi prevodilac ni za jedan od pomenutih jezika. Mislim da je Crna Gora našla dobar model kako da ova četiri jezika budu izučavana u obrazovnom sistemu.

I da, vraćam se na priču o kulturi. Sve zavisi od toga kako gledamo na stvari, da li to stavljamo u negativan ili pozitivan kontekst. Ilustrovaću to sljedećim primjerom. Nedavno je organizovana škola na bosanskom jeziku za bošnjačku djecu iz Crne Gore u dijaspori. Rekao sam da je to odličan projekat jer će djeca pored bosanskog naučiti još i srpski, crnogorski i hrvatski. Na taj način će moći da komuniciraju sa 20 miliona ljudi u regiji. Moći će bez problema da čitaju Sijarića, Rebronju, Selimovića, ali naravno i Ratkovića, Asanovića, Šćešanovića, Kiša, Krležu.

Koji to prostor ima tu privilegiju da se preko jednog jezika upozna sa još tri?

Zaključak

Sve je do nas. Do toga kakvu ćemo kao država voditi kulturnu i obrazovnu politiku. Sa uspješnom kulturnom i obrazovnom politikom, čiji akcenat uvijek mora biti na integraciji bez asimilacije, kultura, običaji i jezik biće samo različitosti koje nas ujedininju i bogate, naravno.

Ali je, pored obrazovne i kulturne politike, bitna i promjena stava političkih elita. Onog trenutka kada jezik, kultura i običaji budu prepušteni onima koje to iskreno zanima, kada prestanu bilo kakva politička muljanja, a izlivi šovinizma i rasizma budu oštro kažnjavani, tada će se svim ovim pitanjima moći prići bez predrasuda.

Piše: VUKAN RAŽNATOVIĆ

Plodovi krša

Život crnogorskog naroda, kao i svakog drugog, oblikovala je njegova prošlost. Stalni periodi ratovanja napravili su od malog brdskog naroda prepoznatljivo ratničko i plemensko društvo, uvijek upleteno u borbi za goli život, čak i u vrijeme mira. Od samog rođenja muškog deteta smatralo se da je kuća dobila još jednu pušku. Ovo govori o pogledu na život kao permanentno ratno stanje. Svaki Crnogorac je od ranog djetinjstva bio podučavan ratničkim vještinama. U njega su usađivane vrijednosti ratničkog plemenskog naroda koji je svojim postupcima prvenstveno trebalo da odbrani obraz svoje porodice, plemena, države, a posle toga sve ostalo. Reputacija je bila vrednija od života. O tome najviše govori kult čojstva i junaštva, najveće vrijednosti kojima su stremili. Junaštvo je bilo kompatibilno sa naravi Crnogoraca i ono im je pomoglo u neprestanoj borbi sa neprijateljima, kao i sa teškim životom koji im je pružao goli krš Crne Gore. Međutim, sa junaštvom dolazi gordost, nadmenost, potreba da se bude bolji od svakoga, pa je tu nastupalo čojstvo. Ono je uvijek išlo u prvi plan i smatrano je većom vrlinom od junaštva, čemu idu u prilog izreke: „Junaka na hiljade, a ljudi u hiljadu jedan“ i „Junaštvo je braniti sebe od drugih, a čojstvo druge od sebe“. Takođe ih je upozoravalo da budu skromni, pravedni, uzdržljivi. Pored ratnika, svakako najvažnija uloga Crnogorca je bila da bude muž i otac, da nastavi lozu, a samim tim i da napuni kuću. To se, naravno, podrazumijevalo muškom decom.

Sa druge strane, žensko dijete je smatrano za „tuđu sreću“ ili „tuđi ručak“ i jedan je od glavnih karakteristika partijarhalnog društva. Rovinski svjedoči da su Crnogorci, kada bi pričali o svojoj ženi ili kćerki, obavezno dodavali „oprostite“, dok je nerijetko i sama žena govorila „Sačuvaj Bože samo muške glave“. Nije bilo neobično da se vidi žena koja nosi na leđima teški teret, pa čak i „karavane žena“. Na drugoj strani, za Crnogorca je majka svetinja i nema većega grijeha od neposlušnosti prema majci. Dobra domaćica se visoko cijnila i ostalo je dosta izreka u vezi toga („Ne stoji kuća na zemlji, već na ženi“, „Nema doma bez domaćice“, itd). Birajući suprugu, nije se gledalo na njenu ljepotu ili njene osobine već „iz kakve je kuće“ time birajući je prvenstveno prema vrlinama njenih muških ukućana i „kakva ih riječ bije“. Međutim za jedno društvo koje je bila patrijarhalno žene su uživale i izvjesna prava. Tako je, ukoliko je muž nasilan prema ženi, njena porodica imala pravo da je vrati svojoj kući, a ako se sama žena odluči na taj korak, mogla je da zatraži prćiju (miraz) nazad. Gledajući samo ovih par primjera, može se vidjeti da je postojao dvostruki odnos prema ženama. Sa jedne strane, ona je bila u gotovo ropskom odnosu prema muškarcu, a sa druge je mogla da bude veoma cijinjena u društvu. I u današnjem društvu, koje je u prethodnom vijeku doživjelo mnoge promjene, ostali su tragovi patrijarhalnog mentaliteta. Ovo se naročito odnosi u poštovanju brojnih običaja koje prati kako svakodnevni život tako i važnije životne događaje. Običaji su različitih priroda, od paganskih običaja starih Slovena poput nalaganja badnjaka za Badnje večer, hrišćanskih, većinom pravoslavnih, obreda, od kojih je najkarakterističnije proslavljanje krsne slave, plemenskog fenomena krvne osvete do islamskog običaja pušenja čibuka. Od ovih svakako najviše prednjače

plemenski običaji i pravoslavna vjera. Iako ne mnogo učeni u pitanjima vjere (Rovinski je zapazio da ne znaju skoro nikakve molitve i da crnogorska kuća po svojoj unutrašnjosti ne nagovještava da su njeni stanovnici hrišćani) Crnogorci su bili veoma religiozni, na svoj način, a svako je znao na koje se svečeve smije, a na koje ne smije raditi. Crkveni obredi su pratili svaki važniji događaj života - rođenje, krštenje, svadba, smrt. Crkva je bila jedina nadplemenska institucija do kraja 18. vijeka, izuzev Zbora, i samim tim postala jedan od faktora koja je mogla da suzbije plemensku anarhiju i održi narod. Ipak, ni ona nije mogla da nadvlada akutni problem crnogorskog društva – krvnu osvetu. I danas moderne crnogorske institucije imaju problema sa ovim običajem, a u narodu je i dalje ostala izreka „Ko se ne osveti, taj se ne posveti“. Sastavni dio crnogorske kulture je nadriljekarstvo i sujevjerje. I dan-danas su ova sujevjerja prisutna u narodu i pored emancipatorskih pokreta iz druge polovine XX i početka XXI vijeka. „Zavijanje pupka“ zarad ublažavanja bola u stomaku, „podizanje vratića“ kod male dece, razni prirodni lijekovi „nadriljekara“ i odlazak kod „vračara“ zarad skidanja crne magije, samo su neki od vidova alternativnih metoda liječenja i vjerovanja (a u potpunosti se kose sa hrišćanskim učenjima) koji su prisutni kod Crnogoraca. Ovi raznovrsni uticaji i svojevrsni običaji čine amalgam koji je crnogorska kultura.

Međutim, to se ne srijeće samo u obredima već i u jeziku. Crnogorski kao slovenski jezik srodan je, naravno, ostalim južnoslovenskim jezicima, ali takođe ima mnogo uticaja od italijanskog, njemačkog i turskog. Italijanski uticaj je došao zahvaljujući primorskim gradovima koji su vjekovima bili pod mletačkim uticajem. Pozajmice u riječima su pored ostalih i pamidora, fadžola, polpete, bokal. Njemački jezik je imao svoj uticaj najviše tokom XIX vijeka, sa riječima poput granata, haubica, šric, hohštapler, lekcija... Ovo se podudara sa vremenom kada Habzburška monarhija postaje neposredni susjed Stare Crne Gore. Turski jezik je, prirodno, došao sa osvajanjem od strane Osmanlija i njegov uticaj je najveći nad crnogorskim jezikom koji ima mnogo turcizama. Primjeri su: adet (običaj), aga, baba, ćebe, čaj, fukara, kafana i mnoge druge. Pored toga bi trebalo spomenuti i mađarski koji je imao uticaja na sve južnoslovenske jezike pa samim tim i na crnogorski. Međutim, neke originalne riječi za svakodnevne stvari, najviše arhaične, potpuna su nepoznanica stanovnicima Crne Gore koja nije bila u sastavu države tokom XIX vijeka i ranije. Jezik je svoj najveći domen dostigao u narodnom stvaralaštvu u epskoj poeziji, sa istorijskim temama kao najčešćim motivom. Stalna ratna prisustvom je pjesmom bodrila ratnike koji su svakog trena mogli biti pozvani od strane gospodara. Manji broj je pripadao lirskim pjesmama. Ovakvo podneblje i pjesnička tradicija je bilo idealno tlo koje je moglo da iznjedri pjesnička dostignuća Njegoša, crnogorskog vladiku i pjesnika koji je crnogorsku kulturu uzdigao kao nijedan drugi pojedinac, u sami vrh južnoslovenske i evropske civilizacije. Svako pjevanje prati neki instrument. Kada pričamo o crnogorskoj muzici, tu se prvenstveno misli na gusle, a manje na diple (duvački instrument), instrument sa jednom strunom napravljenom od konjske glake koja se nalazila i na gudalu. Gusle su neizostavni dio crnogorske kulture, a pjevanje uz njih je služilo i za razonodu i za vaspitanje. Njima su se prenosile pjesme o bitkama i davale važne životne pouke. Guslar je uvažavao veliko poštovanje među narodom. Nijedna manja ili veća svetkovina nije mogla proći bez pjevanja uz gusle. Same gusle su bile bogato ukrašenemotivima iz narodnog vjerovanja, slavne prošlosti i slično, a glava gusala je najčešće imala životinjske motive. Napravljene su najčešće od jednog komada javorovog drveta (ili koščela u nedostatku javora, nikako od vrbe ili nekog drugog mekog drveta), a preko njih presvučena je jagnjeća ili jareća koža. Zvuk gusala se opisuje kao „oštar“, što se može i reći za pjevanje koje ide uz njih. Nekada su se uz gusle pjevale samo junačke pjesme, da

bi se do danas asortiman proširio. Od poznatih pjesama treba istaći: „Zidanje Skadra“, „Ženidba Maksima Crnojevića“, kao i pjesme o Baju Pivljaninu, Nikcu od Rovina, Lazaru Pecirepu i drugim uskocima i hajducima. Za razliku od muškaraca, žene ne pjevaju uz gusle, iako su znale mnoge junačke pjesme. One imaju svoje posebne pjesme – tužbalice, koje nastaju iz žalosti za najbližima koji su umrli ili poginuli.

Jedna od glavnih karakteristika crnogorske kulture je prepoznatljiva nošnja. Iako slična nošnjama drugih regiona Balkana, ona se ističe među njima. Ova sličnost je izazvana osmanskim uticajem na hrvatsko, srpsko, bugarsko, albansko, grčko i crnogorsko društvo. Nošnja je bila u živopisnim bojama - crvenoj, zlatnoj, zelenoj, bijeloj ali i crnoj. Sastojala se od džamadana, gunja, jeleka, toka, dušanke, dolame, tambulosa, silava, pantalona, košulje, opanaka ili čizama. Ovo se odnosi na svečano crnogorsko muško odijelo koje se pravilo najviše od čoje. Svakodnevno odijelo sastojalo se najčešće samo od košulje i pantalona. Bila svečana prilika ili ne, neizostavni ali i najprepoznatljiviji odjevni predmet kod Crnogoraca bila je kapa. Postoji nekoliko teorija o nastanku konačnog oblika crnogorske kape. Jedna je da je nastala pod uticajem nošenja fesa na Balkanu dolaskom Osmanlija. Druga da se razvila od kalpaka (najraniji crteži Njegoša prikazuju ga sa kalpakom) ili dalmatinske crvene kape. Takođe je prisutna teorija da je preko Paštrovića došla u Crnu Goru pod uticajem mletačke mode u 18. vijeku. Ova kapa je ravnog dna i ravnog oboda, napravljena od crvenog sukna na površini (tepelak) sa obodom prekrivenim crnom tkaninom (derevijom). Na površini je najčešće bio zlatovez sa motivima polukruga, inicijala vlasnika, šestokrake zvijezde ili inicijala crnogorskog vladara. Crnogorska kapa je imala veliku simboliku kod Crnogoraca i predstavljala je glavu, odnosno samog vlasnika. Tako je, u nemogućnosti da prisustvuje nekom svečanom činu, Crnogorac po nekome slao svoju kapu i time se smatralo da je lično prisustvovao. Drugi primjer je da se kapa nikada nije stavljala na sto, jer bi to značilo da je njen vlasnik tu nalazi, a običaj je bio da se pokojnik drži na stolu nakon smrti.

Kao i muške, dio ženske narodne nošnje je takođe bila kapa, često sa maramom. Ženska nošnja je bila isto raskošna kao i muška. Sastojala se od mnogih elemenata i to: ječerma, kamizola, zubun, dolama, bran, suknja, rasa i pregača. Kao i kod muških postojale su i svečanije verzije nošnje koje su pored skupljih i kvalitetnijih, ali i bogatije ukrašenih djelova sadržale i razni nakit, u kojem su se mogli vidjeti orijentalni uticaji. Najkarakterističniji je ćemer, ukrašeni ženski kaiš.

Bogatstvo crnogorske nošnje bila je sušta suprotnost crnogorskog pokućstva. U kući su najvrijednije stvari bili sama nošnja i oružje, koje je bilo često sami njen dio. U njoj su postojale osnovne stvari: kreveti, stolice i stolovač, sanduci (škrinje) za malobrojnu odjeću i postelju, pribor da jelo, oruđe za poljoprivredu i preslica kojoj je poklanjana posebna pažnja u izradi i ukrašavanju. Kuća se najčešće sastojala iz dva dijela: dio za stanovanje članova porodice (čeljadi) i mjesto za stoku (živo), koje se nazivalo konoba. Ona je mogla da bude u susjednoj sobi ili na donjem spratu kuće. Fizičko i duhovno sjedište kuće je bilo ognjište oko kojeg se odvijao život i ono je simbolizovalo porodicu isto kao i kapa pojedinca. Kada bi rekli da se neđe istulilo ognjište, to je značilo da je kuća ostala bez muških potomaka, odnosno, da se iskopala. Sve tradicije, pa i crnogorske, imaju svoje pozitivne i negativne aspekte. I od toga ne treba bježati niti ih se stidjeti. Sve je to stvar prošlosti i ono što nas čini društvom kakvim danas jesmo. Međutim, najviše treba baštiniti one pozitivne kako bi unapređivali i obogaćivali njima svoj nacionalni kul-

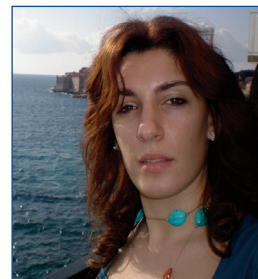
turni identitet, dok treba nastojati da negativne ostanu tamo gdje im je i mjesto, u prošlosti i istorijskim knjigama. Čojstvo i junaštvo treba zadržati u potpunosti u XXI vijeku i pored toga što ne postoji konstantna prijetnja od stranih zavojevača. Baštiniti porodične vrijednosti kako su ih baštinili i preci ali biti pravedniji od njih u postupanju sa kćerkama i ženama. I konačno obogaćivati jezik novim djelima.

Izvori:

- ◆ Pavle Rovinski Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti tom II i III, Cetinje 1994.
- ◆ Adnan Čirgić Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca, Cetinje 2018.
- ◆ Adnan Čirgić Antologija crnogorskih usmenih tužbalica, Cetinje 2018.
- ◆ Aleksandar Radoman Pregled crnogorske usmene književnosti, Matica 54, Cetinje 2013.
- ◆ Saša Brajović Re-prezentacije Crnogoraca Teodora Valerioa, Istorijsku zapisi 1-2, Podgorica 2017.
- ◆ Zbornik radova XXXV kongresa Saveza Udruženja folklorist Jugoslavije, Rožaje 26 – 29. Septembar 1988., Titograd 1988.

Pišu: Prof. pov. **MARIJA SAULAČIĆ** i
prof. italijanskog i engleskog jezika **MARTINA SAULAČIĆ LOMPAR**

Plodovi mora

Hrvati, u Boki kotorskoj imaju korijene koji sežu duboko u prošlost. Ti korijeni se mogu naći u dokumentima Biskupskog i Istorijskom arhivu u Kotoru. Hrvati Boke su manje više dijelili sudbinu ostalog dijela Dalmacije pune 502. god. (1420-1922) i bili su okrenuti moru, kao jedinom izvoru svojih prihoda. Prije toga u periodu od 1391. do 1420. god. Kotor je imao status slobodnog grada-države slično Dubrovniku. Veće površine zemlje za obrađivanje nisu imali, pa se nisu mogli baviti poljoprivredom i stočarstvom. Bokeljski Hrvati su se poput svojih susjeda Dubrovčana, spoznavši kako od svoje kraške, škrte zemlje ne mogu mnogo očekivati, otisnuli na more, i bavili se pomorstvom i trgovinom. Oni su se držali Plutarhove izreke "Navigare necess est, vivere non est necesse" („Ploviti je nužno, živjeti nije“).

Bokeljski Hrvat, pomorac, nije bio samo trgovac, on je ujedno bio i poznati prijenosnik kulture. Iz naprednih zemalja donosio je on u svoj kraj osim materijalnih dobara, i razne kulturne predmete, umjetničke slike, knjige, namještaj, odjeću i druge stvari koje su mu se sviđele. Većinsko stanovništvo Boke kroz navedeno razdoblje su bili Hrvati i Romani i manji broj pripadnika drugih naroda, u ostalom dijelu Boke kotorske. Građani su se dijelili na bogate patricije (vlastelu) i pučane. Tokom cijele povijesti, Kotor i cijela Boka su se vješto odupirali osvajačima, bogatili se, razvijali pomorstvo, kulturu i znanost. Bokeljski pomorci, Hrvati su imali veliku flotu brodova u toku minulih stoljeća i plovili su po cijelom svijetu. Od teško stečenog novca na moru, gdje su njihovim jedrenjacima prijetile oluje, gusari i pirati, gradili su palače diljem Boke i velelepne sakralne objekte. Oni su bili i stvaraoci materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa, koje je bilo posljedica jačanja njihove ekonomske moći. Bili su i mecene, tako da se cijela spomenička baština Boke kotorske može smatrati plodovima mora. Da na prostoru Boke živi autohtono pučanstvo - Hrvati, govori svaki kamen. Kultura, običaji i vjera, su isti kao i u cijeloj Dalmaciji kao dijelu Hrvatske. Držeći kormilo jedrenjaka u jednoj ruci i pušku u drugoj ruci, radi odbrane od gusara i pirata, bokeljski Hrvat je plovio Mediteranom i ispisao najsvjetlije primjere junaštva i neustrašivog pomorca.

Hrvatski pučki pjesnik i pisac, fra Andrija Kačić Miošić (1704-1760) koji spada među najznamenitije hrvatske pisce, pjeva ovako: "Ej Kotore, gnizdo sokolovo/ na visokoj grani savijeno/, di se legu zmaji i sokoli,/koji caru puno dodijaše/ svijeno je na jeli zelenoj/, ter pokriva Boku od Kotora/kojano je dika od R'vata (Hrvata)/ i viteško srce od junaka“.

Ruski grof i diplomat, Petar Andrejević Tolstoj (1645-1729), putovao je 1697-1699. god. Europom za potrebe ruske diplomacije Petra Velikoga. Tolstoj spominje od Pelješca do Perasta¹ Hrvate prvi put kada nabroja pripadnike različitih naroda koji žive u Veneciji. Oni su jedini Slaveni koje je ondje uočio i oni sami sebe zovu Hrvatima. "Oni od Pelješca do Perasta svi govore slavenkim jezikom, a zovu se Gervati (Hrvati) i drže se rimske vjere". Stigavši iz Dubrovnika u Perast

¹ M.Grčević, Petar Andrejević Tolstoj i Hrvati od Pelješca o.,do Perasta-crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnoga prostora, Časopis Dubrovnik, 2-3/2017.

P.A.Tolstoj zapisao je da se to mjesto nalazi u mletačkoj državi i da u njemu žive „Gervati“ (Hrvati). Kaže da su oni pomorski kapetani, astronomi i mornari, čime uspostavlja poveznicu sa zapadnim dijelom Dubrovačke republike, o kojem je pisao dok je bio na Korčuli. On govori da ima u Perastu i Srba grčke vjere, iako ondje nema grčke crkve. Smatra da su ti Srbi u mletačkoj državi nedavno izbjegli iz države turskoga sultana. Oni su vojnici i svi govore slavinskim jezikom, nose hrvatske nošnje i žene im slične hrvatskim ženama. Iz Tolstojevih napomena o Hrvatima i Srbima, može se razabrati da su Hrvati u Boki kotorskoj starosjedilački i dominirajući narodnosni element. Osim Hrvata i Srba Tolstoj kao stanovnike Boke kotorske spominje još i Crnogorce blizu Kotora i Perasta. U Perastu je odsjeo kod kapetana Vicka Bujevića na čijem je brodu boravio Julije Balović. On je 1693.god. napisao pomorski priručnik u kome svoj materinski jezik na talijanskome zove „Slavo“ i „Slavo-Ilirico“, a u riječniku tog priručnika etnonim Slavo prijevodi na hrvatski etnonim Hrvat. To je uradio zato što su Mlečani, dalmatinske Hrvate redovito zvali Slavenima (Sclavo, Schiavone), a oni sami sebe izvorno Hrvati mletačkim etnonimom izvedenim od S(c)lavi. Iz te knjige je jasno da Hrvati svoj jezik zovu ilirski i slovinski. Znači ilirski ili slovinski je u stvari Hrvatski jezik. Koterski vlastelin Maro Dragović u svojoj posveti Bartolu Kašiću, Dalmatinstvo smatra užom identitetskom odrednicom, a Hrvatstvo širom. Spomenička kulturna baština Boke kotorske je ogromna. U sam grad Kotor je smješteno 60 posto pokretnog i nepokretnog spomeničkog blaga Crne Gore. Iako su bokeljski Hrvati danas u manjini (cca 7.100 st.), velikim dijelom baštine ogromno kulturno-historijsko naslijeđe. Na području Boke kotorske nalazi se veliki broj crkava i palača, sa izrazito kulturno- historijskim, umjetničkim i arhitektonskim vrijednostima, koje obogaćuju kulturnu baštinu cijele Crne Gore. Ploveci morima u svakoj nevolji su, uz zahvalnu molitvu, zazivali Božju zaštitu, i zaštitu Majke Božje, u čiju su čast podigli mnoštvo crkava, samostana, kapela, napisali knjiga, i darovali crkvi votivne srebrne pločice.

Crkve: U Kotoru je bilo 33 katoličke crkve. Najstarija i najznačajnija od njih je romano- gotička katedrala-bazilika sv.Tripuna iz 1166. god., i pet romaničkih crkava. To su Kolegijalna crkva sv. Marije iz 1221. god., crkva sv. Ane iz XII st., crkva sv. Mihovila s kraja XIII st., crkva sv. Pavla iz 1263. god. i crkva sv. Luke iz 1195. god. U gradu je još samostan i crkva sv. Klare iz XVII st., crkva sv. Josipa iz 1631. god. i Gospa od Počivala (Gospa od Zdravlja) iz 1518. god. na brdu sv. Ivan. Neosporno je da je u gradnji tih srednjovjekovnih crkava dominantnu ulogu odigralo romansko stanovništvo, ali uz njih sigurno zaslužnu ulogu ima i slavensko-hrvatsko stanovništvo. Brojne su crkve izgradili pomorci po cijeloj Boki od Bogorodičnog hrama na Prčanju, Crkve sv. Matije i sv. Stasija u Dobroti, crkve sv. Marije u Stolivu, crkve Pomoćnice kršćana (Bl.Gracija) na Mulu, crkve Gospe od Škrpjela, i sv. Jurja na dva otoka ispred Perasta, crkve sv. Nikole u Perastu, i brojne druge crkve u Tivtu i Herceg Novom. Najveći dio tih crkava su izgradili i baštine bokeljski Hrvati. U Biskupskom arhivu, biblioteci Franjevačkog samostana i arhivima ostalih mnogobrojnih crkava po cijeloj Boki sačuvano je neprocjenjivo nematerijalno kulturno blago Hrvata koje je pravo vrelo za povjesničare, etnologe, pisce i istraživače.

Palače: Na području Boke postoje 34 palače hrvatskih pomorskih obitelji, pretežno iz perioda baroka, koje su svjedoci ekonomskog blagostanja, smisla za arhitekturu i umjetnost, kao svojevrsne karakteristike ondašnjih pomorskih obitelji. Bokelji Hrvati su sa putovanja donosili skupocjene umjetničke predmete i njima ukrašavali svoje palače. Etnografske zbirke Pomorskog muzeja u Kotoru i ostalih muzeja u Boki, značajnim dijelom su pripadale hrvatskim obiteljima.

Književnost Boke: Korpusu hrvatske književnosti Boke nije poklonjeno dovoljno pažnje, ali je ona ušla u antologije „baroka i klasicizma“ nekih susjednih naroda. Veliki broj pjesnika i proznih pisaca kao što su Juraj Bizanti (1490-1560), Ludovik Paskalić (1500-1551), Ivan Bona Boliris (1520-1570), Jeronim Pima (XVII st.), Andrija Zmajević (XVII st.), Timotej Cizila (XVI st.); Marko Martinović (1663-1716), Vicko Zmajević (1670-1745), Julije Balović (1672-1727), Krsto Mazarović (1680-1725), Matija Zmajević (1680-1735), obogatili su književnost Boke, Crne Gore i Hrvatske. Jedan od njih Ivan Antun Nenadić (1723-1784) napisao je dvije epske pjesme od kojih je jedna bila tada slavna „Šambek satarisan sa božjom desnicom“. Taj junački spjev napisan je u čast vizteza Marka i Joza Ivanovića. Dobrotski anali zabilježili su neizbrisivim slovima mnoge slavne podvige dobrotskih pomoraca u okršajima i bitkama s opasnim gusarima. Najčuvenija je pobjeda dobrotskih vitezova nad moćnim turskim gusarima, u kojoj su učestvovala braća Ivanović kod Atene 1756. god. Na prijedlog senata mletački dužd odlikovao je Joza Ivanovića najvećim odlikovanjem Mletačke republike, imenovavši ga vitezom sv. Marka, a prije toga istom titulom 1751. god. Marka Ivanovića. Ne možemo, a da ne spomenemo znamenite pomorce Boke: zapovjednika galije Jereonima Bizanti (-1571), junaka Lepantske bitke, Marka Martinovića (1663-1716) pomorskog kapetana i matematičara koji je podučavao 17 ruskih boljara pitomaca cara Petra Velikog; Matiju Zmajevića (1680-1753) ruskog admirala, Iva Vizina (1806-1869) koji je kao šesti pomorac oplovio svijet i mnoge druge. Boka je imala i mnoge poznate slikare: hrvata Lovra Marinova Dobričevića (Kotor, -1478) koji je radio slike i poliptihe u Kotoru i Dubrovniku, hrvatskog kasnobaroknog slikara Tripa Kokolju (1661-1713), koji je oslikao Gospu od Škrpjela u Perastu i mnoge druge.

Ženska nošnja - Hrvatice u Boki kotorskoj su koristile tradicionalnu nošnju po predaji od XVI stoljeća. Ova se nošnja od svog postanka zvala dobrotskom, ali se nosila i u Kotoru, Škaljarima, na Mulu i na Prčanju. Zvala se dobrotskom jer je u tom bogatom, pomorskom mjestu najranije korištena. Ona je bila najljepša i najbogatija u cijeloj Boki. Odatle je prenesena u Gornju Lastvu, Tivat i Donju Lastvu i poznata je po imenu lastovska nošnja. Nošnju su najviše izrađivale žene kod svojih kuća, krojači u Kotoru, a bogatiji pomorci su je izrađivali u Veneciji, po ukusima Dobročanki.

Najvažniji tradicionalni običaji:

Fešta sv. Tripuna sa igrom kola njemu u čast ispred katedrale u Kotoru, uz učešće Bokeljske mornarice **je središnja svečanost i najprepoznatljivije tradicijsko obilježje bokeljskih Hrvata**, bilo gdje se nalazili po svijetu, a pripada i svima ostalima koji se toj tradiciji pridružuju, poštuju je i održavaju, bez obzira na vjeru i naciju, što svim Bokeljima predstavlja veliku čast. Tu tradiciju na cijelom svijetu jedino još održavaju Bokelji u Hrvatskoj (Splitu 150 god.), Zagrebu (100 god.), Rijeci, Puli i Dubrovniku.

Kotorani su u IX st. točnije 13. 1. 809. god. otkupili moći sv. Tripuna od pomoraca iz Venecije koje je nevjeme zaustavilo na ulazu u Boku, na putu iz Konstantinopola (Carigrada) za Veneciju. Po tradiciji, već kod dolaska broda sa svećevim moćima u Kotor, pomorci su njemu u čast zaigrali kolo, pa se pretpostavlja da je tada u Kotoru, kao i na ostalom primorju postojala organizirana Mornarica. Taj se datum stoga uzima kao prvi pomen postojanja organizirane Mornarice u Kotoru, koja neprekidno djeluje sve do današnjih dana. Od prvog arhivskog spomena iz 1363. god. Kao “Pobožno društvo kotorskih pomoraca“, preko prvog sačuvanog Statuta

iz 1463. god. (Statut Bratovštine sv. Nikole mornara u Kotoru), ona je bila snažna humanitarna i vojna organizacija, ekonomski jaka i povezana uz proslavu sv. Tripuna. Od 1859. god. gubi sve svoje dotadašnje funkcije, a ostaje joj jedino do danas učešće u proslavi zaštitnika grada sv. Tripuna.

Fešta sv. Tripuna počinje 27.1. najavljuvanjem glavne svečanosti od strane "malog admirala" koji recitira lode (laude-pohvale) u čast sv. Tripunu. Taj dan je Bokeljska mornarica kroz period od preko 500. godina preuzimala izvršnu vlast u gradu (ključevi grada, zatvora, grb grada i barjaci), pravo davanja azila i pravo davanja pomilovanja, tokom tri dana prije i poslije Tripundana. Te ovlasti su ukinute padom Venecije i danas se simbolična predaja ključeva grada i zastave obavlja 21.11. na Dan oslobođenja grada 1944. god. Fešta se nastavlja 2. 3. sa svečanom Večernjom u katedrali sv. Tripuna u Kotoru sa kađenjem moći sveca na glavnom oltaru u kojem učestvuju po šest uglednih građana katolika i također šest uglednih pravoslavaca. To je jedinstveni običaj u cijelom svijetu.

Na dan sv. Tripuna 3. 2. fešta počinje sa igrom kola uz prethodno traženje dozvole kolovođe i pristankom i blagoslovom biskupa (zadnjih godina u prvu nedelju iza 3. 2.). Kolo sa prepoznatljivim figurama i pratnjom Gradske glazbe igra se u čast nebeskog zaštitnika sv. Tripuna u 10.00 časova ispred katedrale. Zatim slijedi sv. misa i u 12.00 časova svečana procesija kroz grad sa moćima sv. Tripuna i ostalih svetaca, uz učešće Bokeljske mornarice, Gradske glazbe, svećanstva, vjernika i poštovalaca tog običaja.

Bokeljska mornarica na čelu sa admiralom, viceadmiralom, malim admiralom, ađutantom, kapetanima, poručnicima i mornarima za vrijeme fešte nosi svoju tradicionalnu odoru.

Fašinada - Crkva Gospe od Škrpjela, koja je izgrađena na hridi (škrpjelu) dugogodišnjim potapanjem brodova punih kamenja da bi se izgradio otok najljepše je marijansko svetište crkve u Hrvata. I dan danas, otok se održava na način, da svake godine na dan 22. 7. barke pune kamenja veslajući iz Perasta do otoka u procesiji i sa pučkim pjesmama bacaju kamenje oko otoka. Taj tradicionalni običaj se zove "fašinada". Najveća zbirka zavjetnih pločica "ex voto" nalazi se na otočiću Gospe od Škrpjela i one svjedoče o višestoljetnom kršćanstvu ugrađenom u život bokeljskih Hrvata.

Zavjetni dan i gađanje kokota jedan je od tradicionalnih običaja koji se održava svake godine 15. 5. u Perastu u čast slavne pobjede malobrojnih Peraštana nad Turskom vojskom (kokot predstavlja Turčina). Jaka turska vojska napala je Perast 15. 5. 1654. god. iz pravca Risna i brojala je oko pet hiljada vojnika, na čelu sa risanskim dizdarom Mehmed agom Rizvanagićem. Peraštana je bilo „šačica“ od stotinjak hrabrih branilaca. Turcima je posebno kršćanski-katolički Perast bio trn u oku, jer su Peraštani bili moćni i na moru i na kopnu. Bili su vješti pomorci i hrabri ratnici. Peraštani su svoj veliki uspjeh u neravnopravnoj borbi pripisali zaštiti Bl. Djevice Marije, svoje pokroviteljice, čiju su sliku prenijeli prije borbe sa otočića Gospe od Škrpjela u tvrđavu sv. Križa i tražili njen zagovor kod Boga. Peraštani su tu svoju pobjedu prozvali i „Bogorodičina pobjeda“. Od tada su se zavjetovali da će svake godine proslaviti spomen na tu slavnu pobjedu svetom misom i procesijom oko grada sa Gospinom slikom. Poslije osam dana od Peraške bitke, junake je počastio svojim dolaskom grof Petar Zrinski (1621-1671), hrvatski vojvoda, vojskovođa i pjesnik. On je bio praunuk čuvenog Nikole Šubića Zrinjskog, sigetskog junaka kojega su zvali

„štitom kršćanstva i strašilom Turaka“. Posjetom „slavnom sretnom i plemenitom Perastu“, herojima je poklonio junačku sablju koja se svakog 15. 5. nosi u procesiji mjestom.

Bokeljska noć - ili „fešta nad feštama“ po uzoru na venecijansku noć održava se svake godine krajem avgusta mjeseca. Okićene barke obilaze zaljev ispred gradske luke uz osvjetljenje reflektora, glazbu i tisuće posjetitelja koja to sve prate sa gradske rive. Tu feštu su uz Hrvate prihvatili i ostali mještani kotorskog zaljeva. Karneval (kotorski, prčanjski, lastovski) svake godine se održava zimski karneval sa spaljivanjem glavnog krivca za „pasanu godinu“. Održava se zadnju nedelju prije katoličke korizme. Ljetni karneval održava se početkom augusta mjeseca svake godine uz učešće domaćih i stranih karnevalskih grupa. Tu feštu su uz Hrvate prihvatili i ostali mještani kotorskog zaljeva.

Običaji Hrvata u slavljenju najpoznatijih katoličkih blagdana u Boki kotorskoj su: Blagdan sv. Tripuna 3.2. u Kotoru; Blažene Ozane u Kotoru 27. 4.; blagdan sv. Leopolda Bogdana Mandića u Herceg Novom 12.5.; Zavjetni dan u čast Gospe 15. 5. u Perastu; blagdan Velike Gospe koji se slavi na otoku Gospe od Škrpjela u Perastu 15. 8.; Male Gospe na Prčanju 8. 9.; Blaženog Gracije 8. 11. u mjestu Muo kod Kotora Gospe od Zdravlja u Kotoru 21.11.

Snažna vjera bokeljskih Hrvata iznjedrila je mnoštvo Božjih ugodnika. Boka je mjesto rođenja svetog Leopolda Bogdana Mandića, blaženog Gracije sa Mula, službenice Božje Ane Marije Marović, bokeljskih mučenika: dva fra Marina iz Kotora, Petra, Lovre i Andrije te Boku zovu i „Zaljevom hrvatskih svetaca“. Nad svima bdije duh nebeskog zaštitnika sv. Tripuna i blažene Ozane Kotorske (Crnogorke iz Releza kod Cetinja), ekumenske zaštitnice Splitske metropolije u čijem je sastavu i Kotorska biskupija.

Jezik – Pored nacionalnog određenja, Hrvati u Boki imali su i drugu nacionalnu odrednicu, jezik. Za vrijeme Mletačke republike službeni jezik je bio talijanski, ali su postojali prevodioci na hrvatski jezik. U tom periodu je hrvatski živalj pored hrvatskih riječi koristio i romanizme. To se nije promijenilo ni nakon propasti Venecije, ni za vrijeme kratke okupacije Austrije, sve do Bečkog kongresa 1814. god. I za kratkotrajne okupacije Boke kotorske od strane Francuske i za vrijeme stogodišnje okupacije Austrije (kasnije Austro-Ugarske Monarhije) koja je u službenu uporabu uvela talijanski književni jezik. Romanizmi su se održali do danas. Kako je cijela Dalmacija, u koju se do 1922. god. ubrajala i Boka, od 1420. do 1797. godine bila pod vlašću Venecije, većina riječi romanskoga porijekla posuđena je iz talijanskoga odnosno mletačko-talijanskoga dijalekta. Neki romanizmi su: abrum, balancana, borša, čakula, čipula, fešta, fjaka, gunj, kanavaca, kapot, kaštradina, lešo, lencuo, lincura, macola, pitura, pjaca, škatula, škoranca, štramac, takuin, tavaja itd. Za razvijanje tolerancije, njegovanje razumijevanja i skladan život među različitim etničkim zajednicama u Crnoj Gori kao multietničkoj i multikonfesionalnoj državi je vrlo važna uloga medija. U preporuci Parlamentarne skupštine Vijeća Europe o etničkim manjinama i medijima iz 1995. god. između ostalog stoji: „Medijsko predstavljanje sadržaja vezanih za etničke manjine ima veliki pozitivan uticaj na javno mnjenje“. Poštovanje svake etničke i vjerske zajednice, a ne isključivost i spajanje različitosti može dovesti do napretka svih. Različite etničke i vjerske zajednice su kao prsti na jednoj ruci, koje čine sklad i funkcionalnost iste. Jedni bez drugih ne možemo stvoriti skladan život na sreću i zadovoljstvo svih.

Piše: *SABRIJA VULIĆ*

Mrkojevići neistraženi biser

Ako je kulturna baština po definiciji kulturno nasljeđe ili kulturno dobro naslijeđeno od prethodnih generacija ili koja nastaju u sadašnjosti, onda se Crna Gora može pohvaliti izuzetnim bogatstvom kada su u pitanju muslimani na ovim prostorima. Kako onom materijalnom, tako i nematerijalnom.

Kulturna baština muslimanskog naroda u Crnoj Gori je od izuzetnog značaja kao svjedok istorije naše države, ali i kao neotuđiv dio identiteta jednog naroda koji je direktno vezan za Crnu Goru svojim imenom i porijeklom. Čini se da svjesno ili nesvjesno bježimo od istorijskih činjenica i bogatstva koju su nam ostavile prethodne generacije muslimana na ovim prostorima. Muslimana koji su porijeklom sa ovih prostora, koji su naslijedili istoriju naroda ovih krajeva i nadogradili je kroz istoriju prelaskom na islam.

Kao primjer možemo navesti istoriju Boke Kotorske na čijem tlu je moćna Otomanska imperija ostavila dubok trag, a da toga danas nismo ni svjesni ili se čak namjerno zaobilazi ili skriva. Dvije stotine godina boravka ovog carstva na tlu Boke Kotorske ostavilo je neizbrisiv trag od Herceg Novog do Orahovca, gdje se svjesno ili nesvjesno, a prije bih sebi dozvolio da kažem svjesno brišu tragovi prošlosti koje su za sobom ostavili muslimani koji su živjeli na tlu Boke Kotorske. Ne treba posebno pominjati sat kulu u Herceg Novom, džamiju u Bijeloj koja je u potpunosti devastirana, ostatke islamske zaostavštine u Risnu ili iste takve primjere u Orahovcu nedaleko od Kotora. Naime, u drugoj polovini XV i tokom XVI vijeka pali su pod osmansku vlast i gradovi na Crnogorskom primorju: Risan (1481), Herceg Novi (1482), Ulcinj, Bar, Spič, Svač, Budva na kratko 1571. godine. Kotor i Perast ostali su pod upravom Mletačke republike.

Borbe oko ovih gradova dovele su do preseljavanja stanovništva kako iz unutrašnjosti u primorje tako i iz primorja u Veneciju i širom Italije. Gradovi su izmijenili socijalnu strukturu, kulturu življenja i ekonomsku osnovu. Za vrijeme osmanske prevlasti najvažniji primorski grad bio je Herceg Novi koji je od 1482 do 1687. godine vršio potpunu kontrolu nad ulazom u Bokokotorski zaliv pod mletačkom upravom. Pored Novog i Risan je bio važno vojno uporište od 1482. do 1684. godine.

Slično je i na nekim drugim prostorima na kojima danas ne žive muslimani u tako velikom broju, poput Nikšića ili Kolašina, pa i Podgorice.

Kada se spomene kulturna zaostavština Muslimana, uvijek je fokus na sjeveru Crne Gore, na Pljevljima, Bijelom Polju, Rožajama, Petnjici, Plavu ili Beranama. Ipak nekako skriveno od pogleda, sasvim nezasluženo, treba se posebno osvrnuti na jedan zaboravljeni biser, a to je oblast Mrkojevića u okolini Bara.

Pleme Mrkojevići nalazi se u oblasti između Bara i Ulcinja, u području između primorskih planina Lisinaj na sjeveru i Možura na jugu, sa Rumijom u zaleđu i izlazom na more. Plemenska oblast je visoravan sastavljena od kraških polja, sa tri strane okružena visovima, a sa četvrte morem, površine oko 90 km². Ozbiljnija turska vlast počinje da se osjeća u Mrkojevićima po zauzeću Bara do 1571. godine. Tokom vojne kampanje turske vojske oko osvajanja Bara, Mrkojevići su isprva bili na strani mletačke vojske, ali su se kasnije okrenuli na stranu Turaka. Iz tog vremena imamo zabilježenog mrkovskog glavara Popovića, koji je i sam bio sveštenik („Pop Popović“). Iako su od Turaka dobili barjak kao zasebna nahija i uživali u određenoj mjeri privilegovan status u odnosu na ostale krajeve, u prvom razdoblju turske vlasti dolazi do iseljavanja velikog broja Mrkojevića na sjever u primorske oblasti pod mletačkom vlašću (Dalmacija, Istra): u periodu između 1611. i 1633. godine iselilo se oko 220 porodica. Islamizacija Mrkojevića otpočela je upravo u razdoblju prve polovine 17. vijeka. Međutim, radilo se o pojedinačnim slučajevima, i ti koji su islamizirani nijesu ostajali u matičnoj oblasti, već su prelazili u Bar ili Ulcinj. Iz tri izvještaja barskih nadbiskupa može se pratiti tok islamizacije u Mrkojevićima: Andrija Zmajević 1671. godine navodi da su svi Mrkojevići pravoslavni; Marko Đorga 1696. godine piše da su Mrkojevići tada u većini muslimani, a Vicko Zmajević oko 1710. godine da u Mrkojevićima ima 140 muslimanskih i 30 pravoslavnih kuća. Dakle, radilo se o masovnom prelasku na islam u kratkom razdoblju. No, Mrkojevići su u toj početnoj fazi islam prihvatili tek da ne bi imali problema sa turskom vlašću. Ovo pokazuje i činjenica da je prva džamija u Mrkojevićima podignuta tek 1752. godine, kao i činjenice da su je podigli zajedno muslimani i hrišćani, te da su pravoslavne crkve u ovoj oblasti većinom preživjele do danas. Islamizacija u Mrkojevićima nikad nije do kraja završena, s obzirom na to da je i do danas jedan broj izvorno mrkojevićkih rodova, kao i kasnijih doseljenika, ostao u pravoslavnoj vjeri. Valja, kao primjer vjerske trpeljivosti i svijesti o pravoslavnim korijenima navesti i krst Svetog Jovana Vladimira, koji se još od srednjeg vijeka čuva u Mrkojevićima i koji su podjednako poštovali i branili pripadnici obje vjeroispovijesti.

Islamizacija je Mrkojevićima znatno olakšala položaj između dva jaka turska uporišta – Bara i Ulcinja. Međutim, islamizacija je uticala i da opadne borbeni duh ovog nekada ratničkog plemena „žestoke naravi“. Posljednja vojna akcija u kojoj se pominju Mrkojevići je njihovo učešće na crnogorskoj strani u sukobu s Turcima 1717. godine. Mrkojevići su se ozbiljno zamjerali turskoj vlasti ovim postupkom, te je konačan prelazak u islam bilo spasonosno rješenje po njih. Crnogorska vojska je oblast Mrkojevića oslobodila u Veljem ratu 1877. godine. Tokom ratnih dejstava, stanovništvo Mrkojevića se sklonilo iz svojih domova u turski Skadar. Nakon što je zaključen mir, početno nepovjerenje Mrkojevića prema namjerama Crnogoraca, zbog kojeg se nisu odmah vratili u svoje domove, brzo je prevaziđeno zalaganjem knjaza Nikole, te se stanovništvo Mrkojevića vratilo u svoju oblast i prilično brzo uklopilo u crnogorsko društvo. Iz prvog crnogorskog popisa ove oblasti može se vidjeti vjerski sastav Mrkojevića. Muslimani žive u svim naseljima i čine većinu stanovništva u njima. Rimokatolika ima u Pečuricama, Dobroj Vodi i Malim Mikulićima, a pravoslavnih u Dobroj Vodi, Veljim i Malim Mikulićima.

Upravo, ovako jedan relativno obiman uvod u tekst ograničene dužine bio je jako potreban da bi se čitaocu približila samo ovlaš prebogata istorijska kretanja na području Mrkojevića, koja su za sobom donijela ili ostavila bogatu kulturno-istorijsku baštinu.

Međutim postoji problem i sa druge strane, jer kulturna zaostavština muslimana u Mrkojevićima je apsolutno neispitana. Jedini koji se ozbiljnije bavio historijom Mrkojevića je profesor Mahmut Metanović.

Ono po čemu bi Mrkojevići, u kojima se kao većinski živalj bilježe Muslimani, mogli biti prepoznati je karakteristična arhitektura u kojoj se osjećaju primjese istoka i zapada. Mrkojevićka sela su formirana na padinama-brijegovima, terenu s nagibom. Kao i u svim krajevima kraških karakteristika, i u Mrkojevićima su upečatljive kamene podzide i suhomeđe. Terasa dobijene takvim zidanjem stvaraju upečatljiv vizuelni identitet tako formiranih ulica i prolaza. Kao generatori javnog prostora, karakteristična su dva elementa – guvno (gumno) i točak (izvor kap-tiran s obavezno izrađenim kamenim bazenom, tj. kamenicom). Oba ova elementa najčešće su bila kolektivna imovina bratstava i oko njih su formirana naselja – zaseoci tih bratstava.

Posebno su interesantni izvori u Mrkojevićima kojih ima oko osamdeset i koji su u relativno dobrom stanju, a poneki od njih čuvaju zapise na arapskom jeziku koji još uvijek nijesu prevedeni.

Za vrijeme perioda turske vladavine tokom XVIII i XIX vijeka sagrađene su Mrkojevićke džamije.

Džamija u Veljem Selu podignuta je 1749. godine, u Gorani 1783. godine (na temeljima ove džamije 1996. godine sagrađena je nova džamija), u Dobroj Vodi 1802. godine (sanirana 1980-1986.), džamija u selu Kunje sagrađena 1807. godine, džamija u Pečuricama 1891. godine i džamija u selu Ljeskovac za koju nema pouzdanih podataka o godini gradnje.

Jedna od značajnih kulturnih blaga Mrkojevića je Škola otvorena 1885. godine. Značajno kulturno blago predstavljaju i očuvani nadgrobni spomenici iz ovog perioda. Oni su često i jedini historijski izvori na osnovu kojih se proučava porijeklo pojedinih bratstava i proces islamizacije Mrkojevića. Nažalost, u Mrkojevićima ne postoji niti jedan document poput katastra groblja koji bi se bavio ovim izuzetno značajnim dijelom kulturno-historijske baštine Muslimana.

Iz turskog perioda potiče i Kula (odbrambeno utvrđenje) u podnožju Rasovca (Ljeskovac) djelimično porušena u Balkanskim ratovima. Objekti stari svega stotinjak godina danas su toliko rijetki da se mogu smatrati pravim kulturnim blagom. Posebno su interesantni izvori (na mrkojevićkom „točkovi“) kojih ima oko osamdeset i koji su u relativno dobrom stanju, a poneki od njih čuvaju zapise na arapskom ili staroturskom jeziku koji još uvijek nijesu prevedeni. Poznatiji su oni u Pečuricama i Veljem Selu, zatim Kamenički most na rijeci Međureč, vodenice (mlinovi), gu(m)na, kaštari i tradicionalne mrkovske kuće i pokućstvo; vuneni ćilimi, stura (prostirka pletena od trske), skrinje uz sastavni i dio većine kuća su bile pečare (pećnice za pečenje hljeba) itd.

Svemu ovome treba dodati i nevjerojatno arhitektonsko blago oslikano u starim vodenicama i mlinovima za masline od koji su mnogi već propali ili su na dobrom putu da propadnu zahvaljujući nebrizi i nezainteresovanosti.

U Mrkojevićima postoje i brojni primjeri pokretne kulturne baštine. U prvom redu je tu karakteristični mrkojevički govor koji polako odlazi u zaborav, a o kome je davne 1969. godine lingvista i istraživač dr Luka Vujović napisao sjajnu knjigu pod naslovom „Mrkojevički dijalekt“. Dr Luka Vujović je naučno potkrijepio svoju tvrdnju da mrkojevički govor predstavlja čist dijalekatski tip, možda sa neznatnim uticajem susjednih crnogorskih govora. U tome je razlika između njega i drugih govora koji su se razvijali u punom međusobnom dodiru, tako da se danas ne može govoriti o čisto lokalnim govorima na teritoriji stare Crne Gore. Međutim, mrkojevički govor predstavlja baš takav tip govora, koji se čitavim nizom govornih oblika izdvaja kao posebna dijalekatska jedinica. Nastojali smo dati doprinos upoznavanju naučne i šire javnosti sa specifičnostima mrkojevičkog dijalekta, uz istovremeni izraz zahvalnosti prema autoru. Reprint ove knjige prije par godina objavio je Savjet Muslimanskog naroda Crne Gore i ta knjiga se čuva čak i u velikoj lingvističkoj biblioteci u Vašingtonu.

Sa druge strane, tu je i karakteristična narodna nošnja Mrkojevića koja je po mnogo čemu osobena. Opet zahvaljujući ideji Savjeta Muslimanskog naroda Crne Gore i Narodnom muzeju sa Cetinja, odnedavno se primjerak ove nošnje čuva i u pomenutoj instituciji na Cetinju. U okviru domaće radinosti, nošnja se izrađivala uglavnom od žukovog i lanenog platna, a manji broj odjevnih predmeta od vune. Sastoji se od fanjelice – kratke košuljice, brageše – dimija, duge svilene košulje i stiskača, kratke donje košulje, svilenog pasa, jeleka – prsluka bez rukava, šamije – vrste kape, jašmaka – bijele svilene marame, jake – ukrasnog vijenca i crvenih fioka – traka za rukave.

Brojni su i drugi primjeri kulturne baštine Muslimana na području Mrkojevića, stoga je obaveza istraživača i institucija na lokalnom i državnom nivou da se ozbiljnije posvete ovom, rekli bi, izuzetno neistraženom području Crne Gore.

U tekstu korišteni izvori:

- ◆ Prof. Mahmut Metanović, časopis Glas Mrkojevića: KULTURNA BAŠTINA MRKO/JE/VIĆA, str. 26
- ◆ Mirsad Rašketić, časopis Glas Mrkojevića, O Mrkojevičkoj kući, str. 44
- ◆ <https://www.poreklo.rs/2018/01/31/pleme-mrkojevici/>

Piše: *ELVIS BERIŠA*

Kultura koja je pobijedila zaborav u Crnoj Gori vrijeme za otvaranje vrata Romima

Zatvoreni u svojim zajednicama, kako mnogi smatraju, i često nesprenni da se integrišu u crnogorsko društvo, vjekovima čuvaju svoju bogatu kulturu, istoriju i jezik. Romi, u svijetu poznati kao Cigani (Gipsy). U prošlosti, gotovo da nijesu imali prilike da sami o sebi pričaju. Uvijek su drugi o njima pričali, a ono šta su pričali i danas je ostavilo traga, uglavnom negativnog. Zato nas svako istraživanje o etničkoj distance ne začuđuje kada nalazi ukazuju na to da je najveći stepen diskriminacije prema romskoj zajednici. Iako nijesu pisali o sebi, jedina knjiga koju i dalje nose sa sobom, i čuvaju, je njihov jezik Romanes ili Romani čhib (Romski jezik).

Romsku zajednicu karakteriše istorijska i kulturološka raznovrsnost, nepravедno uvijana u mitove, koji su ovaj narod ograničavale i sputavale u uspostavljanju jednakog tretmana. Romi su najveća etnička manjina u Evropi, a procjenjuje se da ih ima oko 12 miliona.

U svim evropskim zemljama su marginalizovani od strane dominantnog stanovništva. Bez istorije na sopstvenom jeziku, bez ikakvih državotvornih tendencija, Romi nisu živjeli izvan vremena. Naprotiv, istorija Roma je itekako svojom tradicijom, običajima i kulturom uticala na razvoj svih zemalja svijeta, a na svojoj koži osjetila istorijske promjene i prevrate, naredbe, zakone i ratove koji nikada nisu vodili sami Romi. No, za pamćenje i sveopštu osudu je sigurno genocid nad Romima u Drugom svjetskom ratu.

Da bismo upoznali identitet naših komšija Roma u Crnoj Gori, treba da znamo odakle su i koja je njihova istorija, kultura i jezik.

Čuli ste za „Cigane“, a za istoriju romskog naroda?

Romi su porijeklom iz centralnog dijela Indije, mjesta koje se naziva Kanauč, a nakon napuštanja tog mjesta zadržali su se na sjevernom dijelu zemlje koje je poznato kao Pendžab. Počeci napuštanja Indije su još u X vijeku. No, prve grupe Roma koje su migrirale u Evropu otkrivaju se u XIV pa sve do XV vijeka, krećući se s istoka prema zapadu. Doduše, sa ne tako dobrim razumijevanjem i prihvatanjem Roma, jer su Evropljani bili uznemireni zbog načina odijevanja i života Roma, dugokosih ljudi koji su živjeli pod šatorima (čergama). U XIV vijeku Romi zajedno sa Turcima dolaze u Crnu Goru. Bili su sastavni dio upravnog, vojnog i ekonomskog sastava Osmanskog carstva. Proizvodili su za vojsku barut i kovali štitove. Iako je Carstvo imalo želju da se Romi popišu i naseljavaju, ipak dio njih nastavio je da putuje unutar samog Carstva, ali i van njegovih granica. Jedan dio počeo je da naseljava balkanska sela, a drugi dio nastavio je da putuje i zato danas imamo Rome gotovo u svim zemljama svijeta. Ropstvo Roma trajalo je do polovine XX vijeka. Uglavnom su se suočavali sa mnogobrojnim problemima koji se odnose na prihvatanje u društvo. Važno je podsjetiti da Romi nikada nijesu pokrenuli nijedan

rat u svijetu, a uvijek su bili „kolateralna šteta“ što bi za rezultat imalo njihovo neprestano migriranje. Kada bi Romi u drugim državama govorili svoj jezik, a ne jezik te države, jezici bi im bili odsječeni od strane stanovnika te države.

Romi i Drugi svjetski rat

Istoriju Roma nemoguće je ispričati, a da se njihov tretman tokom Drugog svjetskog rata ne spomene. Nažalost, kao i u mnogim drugim ratovima i tokom ovog rata Romi su bile žrtve, ovoga puta nacističke ideologije. Procjenjuje se da je tokom Drugog svjetskog rata ubijeno između 250.000 do 500.000 Roma. O stradanju Roma nije bilo ni riječi do održavanja Prvog svjetskog kongresa Roma u Londonu 1971. godine. Na ovom Kongresu usvojene su značajne odluke za sudbinu romskog naroda, koji je promijenio njihov život. Počeli su biti glasniji i revolucionarniji u borbi za svoja prava. Jedan od važnijih datuma za romsku zajednicu je Svjetski dan Roma, koji se obilježava 8. aprila svake godine. Obilježavanje ovog datuma predloženo je na Prvom kongresu. Osim toga, donešena je i odluka o izgledu romske zastave, zatim romske himne i naziva Roma. I zvanični naziv službenog jezika romskog naroda usvojen je na ovom Kongresu. Romi u svom jeziku ne poznaju termin “Cigan”, a naziv Rom u prevodu znači “čovjek”.

Romski jezik

Romski jezik proizašao je iz nekoliko narodnih jezika bliskih sanskritu, pa zato i posjeduje mnogo zajedničkih osnovnih elemenata s jezicima hindi, nepali, punjabi i drugim sestrinskim jezicima iz sjeverne Indije. Ako pitate Rome šta ste ponijeli iz Indije i kako znate da ste porijeklom iz Indije, reći će vam da je to „romski jezik“. Često čujemo da je romski jezik nestandardizovan i da zbog toga ne možemo da ga uvedemo u obrazovni sistem kako bismo omogućili romskoj djeci da uče na maternjem jeziku kako to i garantuju brojne međunarodne konvencije i Ustav Crne Gore. To je blaži oblik od onog kada kažu da je romski jezik zapravo samo nerazumljivi žargon. Posljednjih godina ipak je došlo do značajnog napretka u poznavanju istorije romskog jezika i njegovih dijalektnih oblika. Svjesni smo da je romski jezik doživio određeni uticaj na gramatiku zbog posuđenica, ali to je uglavnom zbog puta koji su Romi prošli tokom svoje istorije i boravka na različita govorna područja.

Naši preci, Romi, ponosili su se romskim jezikom jer je za njih jezik imao pored osnovne funkcije još jednu, a to je da se pomoću njega distanciraju od okoline koja ne razumije romski jezik. To je nekako izazivalo i osjećaj nadmoći jer oni razumiju lokalni ili službeni jezik drugih naroda, ali drugi nijesu njihov romski. Sada je, međutim, vrijeme da se ovo promijeni. Ako ja moram da naučim jezik drugih naroda kako bih mogao da funkcionišem, onda smatram da i drugi treba da nauče moj jezik ukoliko to žele. U svakom slučaju, neophodno je pružiti mogućnost da svi uče na svom maternjem jeziku i da se i romski jezik, kao i drugi evropski, prizna kao poseban jezik, ravnopravan, koji će funkcionisati u svim sferama društvenog života. Romski jezik ima 38 slova. O činjenici da je riječ o bogatom jeziku govori to da pored sedam padeža, koliko ih ima u crnogorskom jeziku, ima i osmi padež koji se naziva „ablativ“. Romi nikada sebe nijesu nazvali na svom jeziku „ciganima“ jer ovaj termin u romskom jeziku ne postoji. Oni za sebe kažu: Me sem Rom (Ja sam Rom/kinja). Uprkos svim istorijskim promjenama koje je romski jezik pretrpio, milioni ljudi ga govore širom svijeta, a samo u Evropi ima oko

četiri miliona govornika. To je, ako bismo uporedili sa podacima popisa stanovništva u Crnoj Gori iz 2011. godine, 20 puta više govornika od onih koji govore crnogorski jezik kao maternji.

Kultura Roma

Tradicija kod Roma veoma je važna. Romski život sličan je životu sadašnjeg vremena. Poštuju, iako mlade generacije nerado, riječ starijeg. Nikada ne ostavljaju svoje roditelje u domove za stare. Žene moraju biti poslušne muškarcima, djeca roditeljima, sinovi imaju veću privilegiju od kćerki, ali se isto tako i kćerka poštuje. Vole da slušaju u kasnim noćnim satima uz vatru stare priče, legende koje se prenose sa koljena na koljeno.

Roditelji odlučuju i pronalaze bračne drugove svojoj djeci. No, sve je manje ovih primjera, jer mlađe generacije sada sami sebi pronalaze bračne drugove. Ovime se polako i sama romska zajednica prilagodila mladima i pokazala zrelost za razvoj zajednice. Međutim, ovaj proces je složen i zahtijeva podršku društva, posebno državnih institucija. Nije rijedak slučaj da se mlada plati novcem; isto tako, to sami pripadnici romske zajednice ne smatraju prodajom sopstvenog dijeteta, već tradicijom. U slučaju da se u braku ulazi sa osobom druge nacionalnosti (gadže), djeca iz ovakvih veza, ako su odgojena na "tradicionalan način", smatraće se Romima.

Slave u romskoj kulturi i tradiciji

Prema istraživanju koje je sprovedla Romaska organizacija mladih "Koračajte sa nama – Phiren Amenca", među srednjoškolicima iz svih devet srednjih škola u Podgorici, njih 955, čak 74 posto ne znaju koje su to slave u romskoj kulturi i tradiciji. Oni koji su odgovorili na ovo pitanje, njih 23 posto kazali su da je Đurđevdan romska slava, mali procenat njih naveli su Bajram i Vasilicu kao slavu Roma. Dakle, samo jedan srednjoškolac/ka znao/la je da Romi slave Vasilicu, a gotovo niko od ostalih nije imao znanja koje su romske slave. Ovaj podatak je alarmantan za Crnu Goru, multietničku i multikonfesionalnu državu.

Vasilica

Vasilica počinje od 14. januara, zavisno od mjesta gdje žive Romi, i traje do tri dana, dok u nekim mjestima čak traje i do kraja mjeseca januara. Tada se kao žrtve prinose pernate životinje i to uglavnom u neparnom broju, a broj zavisi od bogatstva i broja članova porodice.

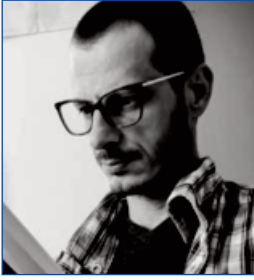
Bibi (Tetka)

Bibi (Tetka) je romska boginja i legenda govori o tome kako je "jedna romska siromašna porodica imala bolesnika u kući i kako su se molili Bogu da ga izliječi. Te večeri neka nepoznata žena (Bibi) pitala je da li može prenoćiti kod njih, ali pošto su oni bili siromašni, nijesu imali gdje da je smjeste, pa su joj ponudili malo mjesta pored peći, što je ona prihvatila. Usred noći Bibi je ustala i izašla napolje, što je probudilo domaćina kuće, i on je pogledao kroz prozor kada je ona došla do drveta i nestala. Ujutro se bolesnik probudio sasvim zdrav, a porodica je odmah zaključila da je tetka (Bibi) odgovor njihovih molitvi.

Bibi se slavi najmanje dva dana i prvi dan je posvećen mrtvima i toga dana nema nikakvog slavlja. Posjećuju se grobovi i nosi se hrana svojim mrtvima. Drugog dana traži se na kraju grada ili sela najveće i najdeblje drvo, gdje donose poklone tetki i tu ih ostavljaju. Toga dana se određuje domaćin koji mora sve to organizovati i domaćin te večeri, gdje moraju doći svi Romi toga mjesta.

Erdelezi (Đurđevdan)

Erdelezi (Đurđevdan) je trodnevni praznik, gdje je prvi dan najsvečaniji dan kada se žrtvuje jagnje Bogu proljeća i obavezno je da to učini svaka porodica. Poklapa se po datumu sa pravoslavnim praznikom svetim Đorđem, a sa tim praznikom nema nikakve veze. Ipak, mnogo je onih koji miješaju ova dva praznika. Erdelezi je početak ljeta za Rome i nakon tog praznika napuštaju svoja zimska mjesta stanovanja i odlaze u takozvanu "pečalbu" tokom čitavog ljeta, a vraćaju se u novembru.

Пише: Мр МИЛОРАД ДУРУТОВИЋ

Зашто је заборав гријех

Културан је свако ко се с поштовањем сјећа и практикује учење својих предака, учитеља, умјетника, научника, историјских и националних хероја. Култура увијек претпоставља неки континуитет, неко калемљење на већ успостављене вриједности. Култура стога није могућа без сјећања. Отуда и веома фреквентан појам култура сјећања. „Сећањем – каже пјесник и есејистичар Миодраг Павловић – „човек остварује целину сагледавања свог живота, осмишљава своја дела, дубље разуме општа збивања чији је он део, рукавац, проток. Сећање за појединце, групе и народе је чување и обнављање сопствене форме, путоказ и подстицај у даљем делању, у предузимљивости, проналажењу нових поступака, облика. Међутим, наше вријеме прије доноси афирмацију заборављања него сјећања. Заиста, шта би од једног народа остало ако би се из његовог културног памћења почеле брисати странице, па још оне које свједоче највише етичке, просвјетне, професионалне или витешке домете?! Одговор је, можда, сувишно исписивати, али само питање у овом најмодернијем временуима своју драматичну релевантност. Па ипак, ако уважимо запажање Алаиде Асман да „оно што називамо заборавом по правилу јесте латентно памћење за које смо изгубили шифру, онда схватамо зашто заборављање, бар дугорочно, јесте немогућа институција. Увијек, наиме, постоји макар један човјек који се сјећа, који проналази шифре потиснутог памћења којима се може открити нека важна истина. Захваљујући професору Веселину Матовићу прије десетак година откривена је, тако, једна узвишена страница црногорске прошлости. Ријеч је о часном и витешком држању групе учитеља из Бјелопавлића који су и по цијену сопствених живота били спремни да стану у одбрану српске културе, језика и писма. Наиме, аустроугарска окупација Црне Горе, поред свих других страха, наредбом генералног гувернера Виктора Вебера, уводи забрану ћирилице у школама, док из школске наставе избацују српске јуначке и родољубиве пјесме, као и предмет Српска историја (Види детаљно: В. Матовић, Ћирилица и латиногорица, Подгорица – Никшић, 2013). Таквој наредби одлучно се супротстављају, именом и презименом: Вуксан Радовић, Саво Ђуровић, Велизар Ђурановић (три мјесеца провели у затвору), Илија Мијушковић, Трипко Брајовић, Андрија Драговић, Саво Јововић, Томо Драговић, Радован Поповић, Миладин Вујадиновић, Ново Вучинић, Блажо Радоњић, Цветко Станишић и Јакша Брајовић (осуђени на четири или више мјесеци затвора). Осим њих осуђена су још тројица правника, Никола Драговић, Марко Јовићевић и Радован Бошковић. Њима је на терет стављена оптужба подстрекивања побуне учитеља.

Учитељи своје оставке потписују појединачно у војној команди у Даниловграду, 19. октобра 1916. године. Њихово заједничко образложење гласи:

Ћирилица је српска историја – артерија, аорта српског национализма, а ми смо спремни да будемо српски учитељи и нећемо да будемо анационални. Да бисмо остали доследни позиву српског учитеља у Црној Гори, част нам је извијестити команду да са овим под-

носимо оставку на своју досадашњу дужност. Ћирилицом су исписани сви културни трагови нашег народа, а не предавати националну историју значило би одрећи се прошлости, садашњости и будућности.

Није случајно професор Веселин Матовић вратио у наше памћење успомену на одважне учитеље, будући да је и сам са својих 26 колега ступио у ред отпуштених професора, који су се прије петнаестак година успротивили одлуци Министарства просвјете и Савјета за опште образовање о преименовању наставног предмета српски језик и књижевност у матерњи (српски, црногорски, бошњачки и хрватски) језик и књижевност. Борба за очување српског језика и ћириличног писма у данашњој Црној Гори јесте двосмјерна. С једне стране, то је битка да се сачува предачко учење, историјски и културни идентитет Црне Горе, а, с друге стране, то је битка да се очува национални идентитет данашњих Срба у Црној Гори. Без активног памћења српске језичке историје и ћириличног писма, од Мирослављевог јеванђеља, преко штампарије Црнојевића, Горичког зборника, те, даље, дјелатности Вука Караџића, српски национални и културни идентитет данас би био једва могућ, јер данашњи институционални оквир не одражава слику историје. Српски језик кроз све историјске етапе Црне Горе уживао је статус привилегованог, службеног, државног језика. Ево малог подсјетника. Пишући о тестаменту Ђурђа Црнојевића његова удовица пише: „...остварено преко вјеродостојног преводиоца, са споменутог језика српског на латински, јер је тај тестаментарни запис био и јесте написан на споменутом језику српском, властитом руком, од самог покојног господина Ђурђа Црнојевића.... Или, рецимо, славни штампар Божидар Вуковић Подгоричанин пише у Венецији: „Зажељех и наша српска слова (...) такође у типарима саставити (Поговору Молитвослову, 1520). У Земљопису књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе (написали: Ђуро Поповић и Јован Радовић, Државна штампарија Цетиње, 1895) налазимо: „У Црној Гори живе све сами чисти и прави Срби, који говоре српским језиком. У Закону о народнијем школама у Књажевини Црној Гори (Цетиње, К. Ц. Државна штампарија 1907) стоји: „Члан 1. Задатак је народнијем школама, да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу.... Да не говоримо, најзад, о томе да је скоро цјелокупна књижевност са простора данашње Црне Горе све до 21. вијека исписана на српском језику.

Српски језички и културни лук од Мирослављевог јеванђеља, преко Његоша, до Борислава Пекића и Новице Тадића више је него достојан најбоље европске културне традиције. Па ипак, данас смо доспјели у вријеме када култура све мање постаје циљ еманциповане заједнице, а све више средство политичке махинације. Култура је по својој суштини наднационална, али то не значи да је анационална. Отуда, још једном, подвлачим колико је значајно за Србе у Црној Гори да у ововјековним околностима његују културу сјећања; да памте како и зашто:

- ◆ Божидар Вуковић Подгоричанин штампа Празнични Минеј (1538), који поклања манастиру Хиландару, претходно га украсивши илустрацијама на којима су Свети Сава, Свети Симеон Српски, Свети Стефан Дечански и Свети Никола;
- ◆ Његош у Горском вијенцу кодификује видовданску етику;
- ◆ Марко Миљанов поручује: „Као Куч мрем прилично Срећан, а као Србин несрећан и незадовољан;
- ◆ Стјепан Митров Љубиша вели: „Ја нијесам никад припадао народној партији, но од Косова припадам оној несретњој, али јуначкој и поносној народности српској, којуштују и уважавају и њени душмани”;

- ◆ Краљ Никола безброј пута у својим дјелима исказује своју српску националност и приврженост светосављу;
- ◆ Петар Лубарда својом руком исписује биографију, у којој каже: „Решио сам да пошаљем следеће и једине тачне биографске податке о мени. То су: Петар Лубарда, рођен, 1907. године, Љуботињ; Србин, живи у Београду, Иличићева бр. 1;
- ◆ Пива даје четири српска патријарха;
- ◆ Петар Перуновић Перун, славни гуслар из Дреновштице, проноси славу српских гусала по Европи и по Америци, али као официр српске војске добија и осам највећих ратних одликовања;
- ◆ У Земљопису Краљевине Црне Горе, за III разред основне школе (1911), аутори Ђуро Поповић и Јован Рогановић веле: „Сваки Србин у Црној Гори дужан је љубити цијелу домовину, све српске земље у којима живе наша ослобођена и неослобођена браћа Срби...”
- ◆ У Котору је деценијама постојала Српска народа гарда, основана 1862. године. У истом граду основано је најстарије, најугледније и у међународним оквирима најпознатије пјевачко друштво, које носи назив Српско пјевачко друштво Јединство. Основано је 1839. године, а без прекида ради до данас;
- ◆ Обилића медаља је војно одликовање за јунаштво које је установио Његош 1847. године, а додјељивали су га и наредни владари;
- ◆ У Књажевини и Краљевини Црној Гори Свети Сава поштован је као школска слава, али о светосавској традицији Црне Горе свједочи и то што десетине црногорских братстава славе Светог Саву као крсну славу, а чак 14 храмова са простора данашње Црне Горе посвећено је Светом Сави. Да не говоримо о десетинама топонима који, такође, сигнализују колико је развијен култ Светог Саве у Црној Гори.

Српско културно, национално, интелектуално и духовно биће формирало је и историјски сачувало Црну Гору. Овдје сам издвојио неке репрезентативне примјере, али таквих би се могло дописати стотину хиљада. Но овдје је циљ једноставан, да се покаже да нема сфере државног, народног, религијског, војничког, интелектуалног и умјетничког живота Црне Горе који не свједочи о вишевијековном континуитету српске културе у Црној Гори.

Али, такође, потенцијал народних обичаја, који су од паганских времена до данас одржали кроз најразноврсније модалитете, свједочи неке специфичне националне културе Срба. У књизи Црквени живот у Црној Гори у 18. и 19. вијеку Слободан Бобан Јокић износи бројне такве обичаје који су временом християнизовани, или бар добили благонаклон статус Цркве, те у том смислу посебно заживјели међу Србима у Црној Гори. Међу такве обичаје спадају братимљења и посиновљења. Међутим, када је ријеч о простору Црне Горе, за разлику од свих других крајева гдје живе Срби, посебну обичајну праксу, уздигнуту безмало на ниво култа, стекле су крсне славе. Празновање породичног заштитника има своју паганску старину, али у хришћанском смислу сасвим другачије конотације. Вјековима се, па то важи и данас, крсна слава, која уосталом на такав начин није позната другим православним народима, третирала више као национални неголи као религијски празник. Могло би се чак тврдити да је још од периода покрштавања крсна слава једина народна и религијска светковина која се без прекида практиковала, чак и у периодима ропства и ратова. Циљ је несумњиво очување националног и културног континуитета, о чему је нешто речено у теоријском експозеу овог рада. У зависности од тога који светац се празнује као Крсна слава, у Црној Гори је лако претпоставити ком братству или пле-

мену припада онај који га празнује. Свети Никола (19. децембар) и Архангел Михаил, Аранђеловдан, (21. новембар) јесу најчешће крсне славе међу Србима у Црној Гори; први као заштитиник путника и морнара одражава медитерански карактер Црне Горе, док је Аранђеловдан посебно важан јер је био крсна слава Немањића. Такође, за Србе у Црној Гори посебно је својствено и тзв. прислава. Ако би се десило да крсна слава пада у зимским данима, обично се крсној слави додјељивала нека прислава која пада у прољећним или љетњим мјесецима. То је својствено планинским крајевима Црне Горе у којима се због сурових зима окупљање најближих породичних гостију током славе није могло организирати. Осим споменутих, од посебног је значаја што се у Црној Гори као крсна слава празнује и Свети Сава. Још у уџбенику Читанка за четврти разред основнијех школа из 1909. године, аутора Ђура Поповића, штампаног на Цетињу, у Државној штампарији, пише: „Свака српска кућа има по један дан у години, који особито слави; то је крсно име, свети или благодан, слава, свечарство. Те славе су још из оног доба, када су наши стари из своје многобожачке вјере прешли у вјеру хришћанску. Свака српска школа и сви Срби ђаци славе Светог Саву, првог српског просветитеља.

На самом почетку овог текста направио се увид у једно размишљање Миодрага Павловића о чину сјећања, али свјесно сам за крај оставио нешто на шта Павловић упозорава. „Сећање може да наведе на лудости, што се види код народа сувише обузетих традицијом, сећање може да испуни појединца и групе дубоком меланхолијом, и најзад, сећањем се може уништити нешто врло драгоцено, оно што је предмет самог сећања. Могу се покварити, унаказити сопствене успомене, које су дотле лежале у нама скривене и способне да делују племенито, изазивајући у нама недовољно објашњива озарења.” Ако је, дакле, на самом почетку указано на проблем заборављања, важно је имати у виду да и сјећање може имати драстичне посљедице по друштвено (а и душевно) здравље. Чини се да у данашњој Црној Гори нема друштвеног, културног или националног конфликта који није рефлекс неке ближе или даље прошлости. А тамо одлазе баш сви, па и они којима су пуна уста будућности. Но посебна је прича што неко одлази да установи, а неко да избрише истину.

П. С. Свјестан сам могућег приговора, да овај текст посједује сувише ноншалантну методологију. Стога могу, што би се рекло, из рукава да упутим на неколико публикација које реферишу на све проблеме у вези са статусом српске културе, језика и писма у данашњој Црној Гори, и то на научан начин *par excellence*.

- ◆ Веселин Матовић, Ноћ дугих маказа: потискивање српског идентитета у црногорским уџбеницима за језик и књижевност, Подгорица: 2012.
- ◆ Андрија Јовићевић, Древни српски манастири, Подгорица: 2012.
- ◆ Веселин Матовић, Ђирилица и латиногорица, Подгорица: 2015.
- ◆ Јелица Стојановић, Пут српског језика и писма, Београд: 2017.
- ◆ Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Херцег Новом 2023. априла 2012. године, Подгорица: 2012.
- ◆ Владимир Лепосавић, Ухваћени у вршењу својих права, Подгорица: 2017.
- ◆ О. Слободан Бобан Јокић, Црквени живот у Црној Гори у 18. и 19. вијеку, Подгорица: 2018.
- ◆ Црна Гора: народ, јазик, црква – кроз историјска документа (прир. Јован Маркуш), Подгорица: 2019.